

У пошуках історичної правди («круглий стіл»)

В одному із своїх виступів академік АН СРСР Д. С. Лихачов з неприхованим боєм говорив про те, що «жодна країна в світі не оточена такими суперечливими міфами про її історію, як Росія»¹. Ці грікі слова визначного вченого повною мірою відбивають і ситуацію, що склалася на Україні у справі вивчення й популяризації її історії.

Історичне минуле нашого народу використовувалося для ідеологічного обслуговування того чи іншого політичного курсу режиму. У недавньому часі, наприклад, воно було поставлене на службу так званій адміністративно-командній офіційній системі. Новостворені партії і рухи нині шукають у ньому підтвердження чи обґрунтування обраного ними політичного курсу. Така політизація неминуче призводить до дальшої деформації історичної свідомості народу. Адже розвінчуючи одні міфи, нерідко створюють нові.

Виступаючи прихильником об'єктивного і неупередженого висвітлення минулого, редакція «Українського історичного журналу» запросила до обговорення на «круглому столі» проблеми міфотворчості у вітчизняній науці групу авторитетних вчених-істориків республіки. На запрошення люб'язно відгукнулися: О. П. Моця, д-р іст. наук, зав. сектором давньоруської та середньовічної археології Інституту археології АН УРСР; В. М. Ричка, канд. іст. наук, заст. головного редактора «Українського історичного журналу»; В. А. Смолій, д-р іст. наук, зав. відділом історії середніх віків Інституту історії України АН УРСР.

О. П. Моця. До передісторії українського етносу. З'ясування специфіки передісторії того чи іншого історичного явища дає можливість краще й ефективніше розглядати саме явище в його класичній формі. Повною мірою сказане стосується й українського питання. Поступово в XIV—XVI ст. на колишніх південноруських землях формувалася нова народність, ядром якої було Середнє Подніпров'я — давній економічний і культурний осередок Східної Європи. На думку відомого етнографа К. Г. Гуслистого, саме тут назва «Україна» стала самоназвою нового етносу. Його становлення було тісно пов'язане з постійною боротьбою за незалежність проти польських, литовських, угорських і молдавських феодалів. У XV ст. з'явилася загроза і з півдня — з боку Кримського ханства, що було залежним від турецького султана. Через постійну зовнішню небезпеку особливу роль у становленні української народності відіграло козацтво. Якщо завершальний етап формування народності в XVI — першій половині XVII ст. прослідковується досить добре, то про початок цього процесу, його зародження вести розмову набагато важче. Це пояснюється, по-перше, набагато гіршим станом збереження писемних джерел, що належать до XIII—XIV ст. А, по-друге, після виходу «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», коли партійне керівництво країни «повністю й остаточно розібралося» у складній етнічній проблемі, більшість істориків втратила бажання дискутувати з цього питання. Набагато простіше було відправляти читачів чи опонентів до офіційного документа.

Нагадаємо, що «Україна» (в давньоруських літописах — «Оукраина») згадується у писемних джерелах уперше в XII ст. — під 1187 р.

¹ Див.: Лихачев Д. С. Русская культура в современном мире // Новый мир. — 1991. — № 1. — С. 3.

та 1189 р. щодо переяславського і галицького регіонів. Етимологія терміну зрозуміла — землі «на краю», тобто окраїнні землі. Можна стверджувати, що в історико-географічному плані «Україна» — це контактна зона між землеробським і кочівницьким світами середньовічної Європи. Звичайно, її кордони не могли закінчуватися літописним Курським Посем'ям. Вони тягнулися від Карпат до Волги. Між південноруськими землями-князівствами й Владимиро-Суздальською Руссю, правителі якої постійно рвалися на південь, прагнучи перетворити хоча б Переяславське князівство у свою вотчину або ж мати в підпорядкуванні якусь іншу частину Руської землі у вузькому значенні цього терміну (Мономаховичі — Юрій Долгорукий, Андрій Боголюбський, Всеволод Велике Гніздо), існували тісні зв'язки. Про це, зокрема, свідчать південноруські назви міст і річок на території Владимиро-Суздальського князівства (Переяславль, Звенигород, Стародуб, Трубіж та ін.). То ж можна висловити «крамольну» думку, що якби не навала орд Батия в XIII ст., історико-етнічні кордони сучасних східнослов'янських спільностей могли б мати інші межі. Так, територія України могла включати і більш східні регіони. Не треба забувати в цьому плані, що і райони на північ від Курська, тобто басейн середньої та верхньої течії р. Оки (літописна Земля вятичів), також входили до складу Чернігово-Сіверського князівства. Однак історія розпорядилася інакше.

Немає жодних підстав вважати певну частину давньоруського люду XII—XIII ст. українцями. Археологія тут не може чимось допомогти. Більше того, трапляються, на перший погляд, навіть парадоксальні ситуації, коли, наприклад, матеріальна культура різних частин одного політичного об'єднання відрізняється. Таке зафіксовано на території Галицько-Волинського князівства, де в північних районах помітна орієнтація на особливості матеріальної культури Київщини, а в Подністров'ї явно переважала (насамперед у керамічному виробництві) місцева специфіка. Слід відзначити, що, за попередніми даними, на території України в XV ст. за керамікою — основним і найбільш масовим археологічним матеріалом — виділяється п'ять історико-культурних регіонів. Тобто, ще й для того часу уніфікувати національну матеріальну культуру, хоча б в її основних елементах, немає можливості.

На наш погляд, головним же у цьому питанні є те, що населення в той час називало себе не українцями, а русами, або ж «киянами», «чернігівцями», «смолянами» і т. д. Це принциповий момент. Народ, який не відчуває і не самоусвідомлює себе в новому етнічному угрупованні, не можна називати так, як це декому хотілося б. Те ж саме стосується й походження слов'ян, корені яких ряд дослідників шукає в енеоліті, епосі бронзи або ранньому залізному віці (періоди археологічної періодизації, що відносяться до IV—I тисячоліть до н. е.).

Без сумніву, до формування слов'ян мали відношення і племена трипільської культури III тисячоліття до н. е., і скіфи-орачі I тисячоліття до н. е., й інші стародавні народи. Та слов'янами населення Східної та Центральної Європи усвідомило себе лише в I тисячолітті н. е., що дістало підтвердження в писемних джерелах того часу.

Така ж ситуація склалася і з українцями в II тисячолітті н. е. Немає сумнівів, що підоснова нової народності закладалася у давньоруський час. Це підтверджують і елементи матеріальної культури X—XIII ст., і наявність південноруських діалектів у писемних джерелах XII—XIII ст. Однак ще й у XIV ст., на нашу думку, новий етнос не був повністю сформованим. Про це, зокрема, свідчить вплив південних сусідів на етнографічні особливості української культури (насамперед відмінності в деталях одягу порівняно з іншими східнослов'янськими угрупованнями). Ці впливи мали місце і в XV ст., і пізніше, тобто етнічна культура ще не була цілісною, сприймаючи різні нововведення, які надавали їй неповторного колориту. На думку відомого дослідника Л. М. Гумильова, процеси утворення етносів не є еволю-

ційними. В цьому полягає їх принципова відмінність від антропогенезу. Вчений відводить кожному з етносів час на існування у межах 1200 років (до речі, чимало з історичних етносів загинуло набагато раніше). Тому не треба бідкатись з приводу того, що український етнос такий молодий, і не силкуватись задавнювати його корені, а з перспективою дивитися в майбутнє.

Першорядним завданням вчених на сучасному етапі є створення концепції української культури, широке і якомога повніше вивчення різних аспектів історичного процесу на території сучасної України, а також у прилеглих районах в XIII—XV ст. Це дасть можливість об'єктивно і науково обгрунтовано з'єднати «генезисний» період становлення українства (епоха Київської Русі) з власне українською історією часів пізнього середньовіччя. Без таких комплексних розробок узагальнюючі праці із згаданої проблеми будуть виглядати як безапеляційні твердження, або ж являтимуть собою окремі блоки, без єдиного стержня.

В. М. Ричка. Про характер та деякі особливості формування давньоруської народності. Загальновизнаною у вітчизняній історіографії є характеристика населення Київської Русі як сталої східнослов'янської етнічної спільності. Прийнято вважати, що вона утворювала давньоруську народність, яка була спільною коліскою трьох братніх народів — українського, російського та білоруського, «справжня» історія яких розпочалася з XIV ст. Усталенню такого погляду значною мірою сприяли опубліковані 1954 р. «Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією». Декларовані в них дефініції поклали початок історіографічній міфу про етнічну та культурну єдність давньоруської народності.

Тільки в останні десятиріччя намітилася тенденція до зміни такого однобічного погляду на етнічний склад населення Давньоруської держави. Важливим щодо цього є спостереження В. Т. Пашуто, за підрахунками якого до складу Київської Русі, крім власне слов'янського населення, входило більш як 20 неслов'янських племен, що відіграли неабияку роль у її політичному житті². До цього слід додати, що й слов'янство Східної Європи не було генетично однорідним. Матеріали археологічних досліджень і дані лінгвістики свідчать про етнокультурну відмінність південної й північної групи східних слов'ян, яка простежується мало не з самого початку розпаду праслов'янської спільності.

Формування державності у середньодніпровських і приільменських слов'ян відбувалося майже одночасно. Раннядержавні об'єднання, що виникли на півдні з центром у Києві і на півночі з центром у Новгороді, також були неоднорідними за своїм етнічним складом. Так, державне утворення, яке виникло в північній частині східнослов'янської ойкумени, являло собою союз двох слов'янських (літописні словени і кривичі) і трьох фінно-угорських племен. Ці племена, як сповіщається у літопису під 859 р., змушені були платити данину варягам, що приходили за нею з-за моря. Згідно з оповіддю літописця 862 р. тамтешнє населення відмовило варягам у виплаті данини і спільними зусиллями вигнало їх за море. Однак, позбавившись зовнішньої експансії, ці племена почали ворогувати між собою, і невдовзі місцеві правителі добровільно запросили на володарювання іншу групу варягів. Таким чином, населення північноруського ранньодержавного об'єднання за своїм етнічним складом було досить строкатим.

Натомість південноруська державність одвічно була моноетнічною. Її основу становили племена середньодніпровських полян, частково —

² Пашуто В. Т. Особенности структуры Древнерусского государства // Древнерусское государство и его международное значение.— М., 1965.— С. 77—125; Пашуто В. Т. Особенности этнической структуры Древнерусского государства // Acta Baltico-Slavica.— Białystok, 1969.— S. 159—174.

уличів та сіверян. Культурно-територіальні групи згаданих слов'янських племен були генетично споріднені із старожитностями так званої пеньківської археологічної культури, яку більшість дослідників ототожнюють з антами стародавніх авторів. У цьому зв'язку правомірно, на наш погляд, розглядати частину цієї групи слов'янства як первісних носіїв протоукраїнського етносу.

Ранньодержавне об'єднання «Руська земля» з центром у Києві, що склалося на зламі VIII—IX ст., стало саме тим територіально-політичним і соціальним ядром, навколо якого зростала Давньоруська держава. До нього включали землі, що згодом, у XII—XIII ст., увійшли до складу Київського, Чернігівського та Переяславського князівств. Така локалізація «Руської землі», чи Русі у Середньому Подніпров'ї, останнім часом заперечується деякими дослідниками, які, дотримуючись думки про скандинавсько-фінські витоки самого поняття «Русь», стверджують, що протодержавне об'єднання з такою назвою склалося спочатку на берегах Ільменя та Волхова і тільки згодом, наприкінці X—на початку XI ст., воно увібрало до свого складу Середнє Подніпров'я. Подібні твердження про організуючу роль дружинних ватаг варягів-русів у створенні підвалин Давньоруської держави висловлювалися ще років з двісті тому. Реанімація цих ідей у новітніх історіографічних шатах, на наш погляд, не є продуктивною. Думку про первісно норманнську основу дружини нещодавно аргументовано спростував А. А. Горський³, що дозволяє нам докладно не спинятися на цьому питанні.

Русь у Середньому Подніпров'ї з'явилася задовго до прикликання варягів північносхідними слов'янами. Її первісним територіально-політичним осередком було полянське племінне князівство. Ще у 60-х роках IX ст., коли «Руська земля» вже реально існувала, влада її правителів, як засвідчують літописні джерела, поширювалася лише в межах землі полян. Походження самого слова «Русь» лишається до кінця не з'ясованим. Проте, якою б не була його етимологія, воно з самого початку вживалося для визначення території Середнього Подніпров'я.

З об'єднанням північного і південного ранньодержавних утворень на початку 80-х років IX ст. поняття «Руська земля» поступово змінює свій зміст. Відтепер воно виступає у кількох значеннях — як територіальна назва метрополії, тобто Південної Русі (у значенні Київщини, Чернігівщини і Переяславщини), а також вживається по відношенню до всієї різноманітної, в етнічному плані, території Давньоруської держави, що було пов'язано з процесом перетворення самого поняття «Русь» з політоніма в етніонім. Однак процес цей ішов повільно й нерівномірно. Так, на сторінках літописних текстів термін «Русь» зберігає свою багатозначність мало не до самої середини XI ст. і нерідко вживається для визначення не всього населення давньоруського суспільства, а лише його певних соціальних груп.

Необхідно зауважити, що формування давньоруської державності не адекватне процесам визрівання народності. Підкорення влади Києва племінних князів східних слов'ян та ліквідація їхньої автономії, що мало місце наприкінці X — на початку XI ст., не призвело, як це прийнято вважати, до механічного злиття їх у єдину етнічну спільність. Адже з втратою цілісності племінних територій розмивалися матеріальні основи, на яких ґрунтувалось уявлення населення цих князівств про спільне походження усіх членів племені⁴.

³ Див.: Горський А. А. Древнерусская дружина: (К истории генезиса классового общества и государства на Руси).— М., 1989.— 123 с.

⁴ Докладніше про еволюцію етнічної самосвідомості за раннього середньовіччя див.: Козлов В. И. Проблема этнического самосознания и ее место в теории этноса // Сов. этнография.— 1974.— № 2.— С. 87—89.

Водночас, звісно, не можна заперечувати того, що ранньофеодальна держава справляла істотний вплив на еволюцію етнічних процесів у давньоруському суспільстві. Єдність господарського розвитку, законодавства, економічні, політичні та культурні зв'язки між окремими областями країни поступово призводили до стирання локально-діалектичних та етнографічних відмінностей, формування спільності нового типу. Одним з найважливіших факторів, що сприяв нівелюванню племінних відмінностей і посиленню свідомої належності до ширшої спільності, було винайдення єдиної для всього населення Київської держави системи релігійних вірувань. Як відомо, першим кроком на шляху до ідеологічних змін була модернізація язичницьких культів давніх слов'ян, що сталася в перші роки правління у Києві Володимира Святославича. Уніфікація і об'єднання язичницьких культів на основі традиційних вірувань східних слов'ян диктувалися необхідністю об'єднання різноплеменних союзів під бирлом великого князя київського. За допомогою цієї реформи давньоруський уряд намагався перейти від влади великого князя київського до єдиної державної влади, що поширювалася на всю державу. Проте це могло статися тільки в умовах існування монотеїстичної релігії. Християнізація Русі, яка розгорнулася наприкінці 80-х років X ст., привела до важливих змін у її культурному житті. Вона сприяла поширенню єдиних для всього населення Давньоруської держави християнських морально-етичних норм, звичаїв та літературної мови. Церква зміцнювала авторитет великокнязівської влади, виправдовувала її поширення на іноетнічні землі, що було важливим фактором об'єднання поліетнічного населення країни в окрему спільність.

Оформлення національної церкви супроводжувалося спробами штучного обмеження зв'язків Київської Русі з іншими країнами, населення яких належало до іншого віросповідання. Так, церква забороняла шлюби та співжиття з іногородцями, спільну з ними трапезу тощо. Будучи носієм ідеї єдності держави і церкви на Русі та виразником патріотичних традицій, християнський клір об'єктивно створював ґрунт, на якому визрівала національна самосвідомість, що в середньовіччя завжди перебувала в синкретичній єдності з релігійними поглядами. В історичній літературі не раз зверталася увага дослідників на утвердження в пам'ятках XI — початку XII ст. (таких, наприклад, як «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Пам'ять і похвала Володимиру» Іакова Мніха) уявлення про «Руську землю» як усю територію Давньоруської держави. Хотілося б зауважити у цьому зв'язку, що таке розуміння «Руської землі» церковними ієрархами відбиває не стільки принципові зрушення у сфері самосвідомості, скільки становлення релігійної спільності, яка, накладаючись на національну, почасти відтісняє останню на другий план. Не випадково київські митрополити залишалися прихильниками єдності церковної організації «всєї Руси» не тільки протягом існування відносно єдиної Давньоруської держави, а й після її занепаду у 40-х роках XIII ст. Отже, церква об'єктивно перешкоджала формуванню національних держав у Східній Європі, гальмуючи сепаратистські тенденції, що виявлялися ще в епоху феодальної роздрібленості Київської Русі.

Таким чином, формування соціально-політичної, культурної та етнічної спільності давньоруського феодального суспільства було складним і суперечливим процесом. Це багатогранне явище слід розглядати у діалектичній взаємодії різноманітних чинників, які зумовлювали основні закономірності й особливості формування давньоруської народності та виникнення у її надрах нових етнічних утворень.

В. А. С.молій. Середньовічна доба в історичному минулому України. Міфологізація історії — явище, характерне для всіх епох і періодів у розвитку людства: первіснообщинного та рабовласницького суспільства, середніх віків та нового часу. До міфологічного процесу

були втягнуті різні народи — греки і римляни, індійці й іранці, германці та слов'яни. З часом функції міфології змінювалися. Від наївної віри і єдиного виду ідеології за первісного ладу міфи поступово трансформувалися у форму філософського вираження ідей певних груп у рамках класового суспільства. Отже, навряд чи доцільно переконувати читача в тому, що кожен із створених тоді міфів ніс у собі не лише пізнавальну інформацію, що пояснювала події і факти реального світу, а й переслідував певну ідеологічну мету. Так було за часів Давньої Греції, так є і нині.

Міфологізація є особливо характерною для переломних періодів історичного буття. Зміна суспільних орієнтирів, забуття одних цінностей (нехай навіть і хибних) й відродження (або започаткування) інших неминуче призводять до переоцінок подій та фактів історії. На жаль, досить часто відбувається підміна однієї напівправди чи неправди іншою напівправдою, а то й прямою неправдою. Ідеалізуються (або й гіпертрофуються) одні аспекти історичного процесу, натомість ігноруються або у деформованому, спотвореному вигляді зображуються інші. Добре, коли йдеться про романтизацію історії. Значно гірше та небезпечніше, коли відбувається цілеспрямоване, свідоме творення міфів, в основі яких лежить не реальна сума фактів, а надумані схеми і конструкції.

Міфологізація торкнулася всіх періодів історії. Не обминула вона також середньовічної доби в історичному минулому України. Це — велика і складна проблема, вивчення якої все ще чекає на своїх дослідників. Тут порушимо лише питання, які, на нашу думку, нині набувають не стільки наукового, скільки сильно забарвленого ідеологічними домішками громадсько-політичного звучання. Це стосується наслідків Люблінської унії 1569 р., яка передбачала інкорпорацію українських земель до нового державного організму — Речі Посполитої. В радянській історіографії цей політичний акт донедавна оцінювався однозначно негативно. Мало хто з істориків прагнув розкрити його суть, безпосередні й більш віддалені результати (на жаль, не створено жодної серйозної наукової праці, присвяченої цій події). Сьогодні переважно публіцистикою події 1569 р. реконструюються вже інакше — Люблінська унія нібито відкрила перед українським народом широкі перспективи для господарського розвитку, сприяла прилученню його до західної цивілізації, позитивно позначилася на його етнічній консолідації тощо. Навряд чи доцільно доводити, що кожна з цих точок зору хибує на однобічність. Насправді історичні реалії були значно складнішими. Вважаємо, що слід розрізнити дві речі — по-перше, здійснення самого акту Люблінської унії 1569 р., по-друге, його наслідки для українського народу (економічні, політичні, релігійні та етнокультурні). Недостатня репрезентативність цих подій у джерелах не дає достатніх підстав твердити, що верхівка українського суспільства ледве не з радістю кинулася у розкриті обійми польської шляхти. Ще вразливішою, гадаємо, є точка зору, згідно з якою шляхетська Польща принесла на Україну цивілізацію, господарське благополуччя й культурний розквіт. Не будемо вдаватися до аналізу тих фактів, які вже нагромаджені в спеціальній літературі (дожовтневій та радянській). Ще М. С. Грушевський, який ґрунтовно і всебічно досліджував цю проблему, дійшов висновку, що «прославляемый позднейшими польскими историками как акт любви и братства, в действительности он был целью насилий над чужими правами и убеждениями, осуществленных давлением правительственной власти и тяжелых обстоятельств, какими была война с Москвою, ослабление В. кн. Литовского, его внутреннее раздвоение и т. п.». До цих слів видатного вченого мало що можна додати. Відзначимо лише, що в іншій інтерпретації фактів важко було б пояснити причини Визвольної війни українського народу середини XVII ст. проти панування шляхетської Польщі. Б. Хмель-

ницьким рухали, без сумніву, не тільки особисті образи (хоч і їх слід враховувати). До активних дій його спонукало становище, у якому опинилося все козацтво (а в широкому розумінні і український народ). Релігійні переслідування посилювалися господарськими утисками козацького стану, і насамперед, ігноруванням його імунітетних прав. Потрібна була лише слабенька іскорка, щоб «золотий спокій» вибухнув повстанням, якого ще не знала Річ Посполита. Проте, як виявилось, воно було не лише вузькостановою справою козацтва. Визволення протягом весни — осені 1648 р. величезної території України від півдня до Карпат з-під влади шляхти свідчило про всенародну підтримку планів Б. Хмельницького.

Ідея створення власної держави також не могла зародитися на порожньому місці. Ще з середини XVI ст. всупереч офіційним політичним структурам Речі Посполитої (до речі, які практично повсюдно підтримували представники покатоличених українських князівських родин і шляхти) на Україні виникли альтернативні форми державної влади, які репрезентувало дітище козацтва — Запорозька Січ. Надзвичайно швидке і безболісне конституювання всіх органів Української держави свідчило, з одного боку, про штучну і насильницьку імплатацію політично-правових інституцій Польщі на українських землях, а з іншого — про глибоко етнічний характер органів влади, які виникли тут у роки Визвольної війни.

Висловимо також деякі міркування щодо релігійної ситуації, яка склалася тоді на Україні. Насамперед, зазначимо, що некоректно переносити існуючі нині ідеологічні установки на той давній час, для якого характерний зовсім інший світогляд і відмінні від сьогоднішніх закони сприйняття навколишньої дійсності. Православне віросповідання у XIV—XVIII ст. розглядалося як одна з найважливіших етновизначальних рис українського етносу. Спроби шляхом запровадження унії згладити існуючі суперечності і наблизити «схизматиків» до сонмища повноцінних громадян Речі Посполитої також, як показали наступні події, виявилися далеко не адекватними планам ініціаторів прийняття унії. Напруга на релігійному ґрунті рік у рік наростала. Саме під гаслами захисту «грецької віри» у відкритій збройній боротьбі склали свої голови тисячі козаків, селян, міщан, представників української шляхти. Так було в період народних повстань 20—30-х років XVII ст. і Визвольної війни, так було і в другій половині XVII—XVIII ст. Інша справа, як поводитися в тій чи іншій конкретній ситуації вищі ієрархи православної церкви. Добре відомі факти загравання окремих її представників з урядовими колами Варшави, а після 1654 р. — Москви. Така двозначність поведінки навряд чи йшла на користь загальнонародній справі боротьби проти польсько-шляхетського панування, а згодом забезпечення стабільного та повноцінного функціонування суверенної Української держави. Втрата у 80-х роках XVII ст. українською церквою своєї самостійності і підпорядкування її московському патріарху не змінила (і не могла змінити) значення православ'я як цілісної системи загальнолюдських морально-етичних цінностей. Це віровчення продовжували сповідувати мільйони українців, за його ідеї гинули козаки С. Палія, ватажки гайдамаків і славнозвісної Коліївщини 1768 р., запорожці — учасники походів на Крим і Туреччину. Їм були чужі і незрозумілі закулісні комбінації й політичні амбіції київських чи ніжинських духовних кіл, їх запобігання перед Олексієм Михайловичем, а пізніше — Петром I.

Ми торкнулися лише двох фактів міфотворчості з історії середньовіччя. Кількість прикладів, безперечно, можна було б продовжити. Зокрема, з'явилися далекі від історичної правди твердження про характер і хід Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького та пояснення обставин переходу України під протекторат російського царя. Обросли міфами життя і діяльність окремих українських гетьманів,

релігійних й інших суспільно-політичних діячів. Протиставити цим, далеко не безневинним, як на перший погляд, спробам, можна лише одне — фундаментальне, об'єктивне і глибоко наукове вивчення історичного минулого України в усій його неоднозначності й суперечливості.

Ця розмова буде продовжена і в наступних номерах часопису. Редакція має намір зробити подібний «круглий стіл» постійно діючим. Отже, запрошуємо до обговорення всіх, кому небайдуже очищення рідної історії від фальші.